उक्तं=कथितम्, सुविचार्य=सम्यक् परीक्ष्य यत् कृतम्=अनुष्ठितम् । तत् सर्वं सुदीर्घकालेऽपि=सुदीर्घश्चासौ कालस्तस्मिन्=चिरकाले व्यतीतेऽपि, विक्रियां=विकारम् अन्यथाभावम्, न याति=न प्राप्नोति । वंशस्थवृत्तम् ।

भा०—जैसे पचे हुए भोजन से कभी भी विकार नहीं होता है, सुशिक्षित पुत्र से दुःख नहीं होता है, पतिपरायण स्त्री अधर्म नहीं करती है, प्रसन्न हुआ राजा हानिकारक नहीं होता है, निष्कपट बोलने से क्लेश नहीं होता है, वैसे ही विचार करके काम करने से भविष्य में कभी भी दुःख नहीं होता है। (इसलिये विचार करके चावल खाने के लिये जाना चाहिये)॥

एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित् कपोतः सदर्पमाह—आः ! किमेवमुच्यते ?—

व्या०—एतद्वचनम्=कपोतराजाभिहितं वचनम्, श्रुत्वा=आकर्ण्य, कश्चित् कपोतमण्डलान्तर्गतः कश्चिदेकः, कपोतः=पारावतः, सदर्पम्=दर्पेण सहितं सदर्पं=साहङ्कारम्, आह=ब्रवीति-आः=अनादरे, एवं=निरुत्साहम् उक्तप्रकारं वचनम्, किमुच्यते=कथं कथ्यते ।

भा०—वृद्ध कबूतर का वचन सुनकर कोई दूसरा कबूतर अहङ्कार के साथ बोल उठा—ओँह, ऐसा उत्साहशून्य क्यों बोलते हो (उसके बोलने का ख्याल मत करो क्योंकि)—

वृद्धस्य वचनं ग्राह्यमापत्काले ह्युपस्थिते ।
सर्वत्रैवं विचारे च भोजनेऽपि प्रवर्तनम् ॥ २३ ॥

अ०—आपत्काले उपस्थिते हि वृद्धस्य वचनं ग्राह्यम्, सर्वत्र एवं विचारे (सति) भोजनेऽपि प्रवर्तनं न स्यात् । व्या०—आ=समन्तात् पद्यते आगच्छतीति=आपत् आपदः कालस्तस्मिन्=विपत्तिसमये, उपस्थिते हि=प्राप्ते एव, वृद्धस्य=वयोवृद्धस्य ज्ञानवृद्धस्य गुणवृद्धस्य च, वचनम्=उपदेशवाक्यम्, ग्राह्यम्=जनेन स्वीकार्यम्, न तु सर्वत्र, यतः सर्वत्र=सर्वस्मिन् अनपेक्षितवृद्धोपदेशविषये, एवम्=वृद्धवचनं ग्राह्यमिति, विचारे=पर्यालोचने कृते सति, भोजनेऽपि=आहारेऽपि प्रवर्तनं=प्रवृत्तिः, न स्यात् ।

भा०—बड़ी-बड़ी आपत्तियाँ आने पर वृद्धपुरुषों के वचनों को मान कर कार्य करना चाहिये । अल्प कार्य में भी वृद्धों के वचनों को मानने लगे, तो भोजन-जैसा साधारण कार्य भी स्वतन्त्रता से न हो सकेगा । (इसलिये चावल खाने को जाना चाहिये) ॥ २३ ॥

यतः—**शङ्काभिः सर्वमाक्रान्तमन्नं पानञ्च भूतले ।**
प्रवृत्तिः कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा ? ॥ २४ ॥

अ०—भूतले शङ्काभिः अन्नं पानञ्च सर्वम् आक्रान्तम् , कुत्र प्रवृत्तिः कर्तव्या, कथं नु वा जीवितव्यम् । व्या०—भूतले-भुवस्तलं भूतलं तस्मिन्-भूमण्डले, शङ्काभिः=इदम् अनिष्टजनकं न वा इति संशयैः, अन्नं=भोज्यं, पानं=नीरक्षीरादिकम्, चेति सर्वम् , आक्रान्तं=व्याप्तम् । एवं सति कुत्र=कस्मिन् विषये, प्रवृत्तिः=

प्रयत्नः, कर्त्तव्या, नु=(प्रश्ने) तर्हि पृच्छामि, (हे चित्रग्रीव !) कथं वा=केन प्रकारेण, जीवितव्यं=प्राणितव्यम् ? अतः संशयमात्रेण तण्डुला न त्यक्तव्याः ।

भा०—संसार में खान-पानादि सब पदार्थों में अनुकूल होने का संशय रहता ही है, शङ्कामात्र से प्रवृत्ति का निरोध करने से जीवन चलना भी दुर्लभ होगा ॥ २४ ॥

तथा चोक्तम्—**ईर्ष्यी घृणी त्वसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।**
परभाग्योपजीवी च षडेते दुःखभागिनः ॥ २५ ॥

अ०—ईर्ष्यी घृणी तु असन्तुष्टः क्रोधनः नित्यशङ्कितः परभाग्योपजीवी च एते षट् दुःखभागिनः (भवन्ति) । व्या०—ईर्ष्या=पराऽभ्युदयाऽसहिष्णुता विद्यते अस्य इति ईर्ष्यी=परोत्कर्षाऽसहिष्णुः, घृणा विद्यते अस्य इति घृणी, सन्तोषरहितः, सतृष्ण इति यावत् । क्रोधनः=कोपनस्वभावः, द्वेषनशील इति यावत् । नित्यशङ्कितः=सर्वदा शङ्कायुक्तः, परस्य भाग्यं परभाग्यम्, परभाग्येन उपजीवतीति परभाग्योपजीवी=पराधीनजीवन इत्यर्थः । एते षट्=षट्संख्यकाः जनाः, दुःखं भजन्ते इति दुःखभागिनः=क्लेशभाजः भवन्ति ।

भा०—ईर्ष्यादिक सब दुःख के कारण हैं, इस हेतु से ईर्ष्यावाला, घृणा (नफरत) करनेवाला, तृष्णावाला, क्रोधवाला, शङ्कावाला, पराधीन जीवनवाला मनुष्य दुःख को ही पाता है । (इससे निःशङ्क होकर चावल खाने को जाना चाहिये) ॥ २५ ॥

एतच्छ्रुत्वा तण्डुलकणलोभेन नभोमण्डलादवतीर्य सर्वे कपोतास्तत्रोपविष्टाः ।

व्या०—एतद्=अव्यवहितपूर्वमुक्तं वचनम्, श्रुत्वा=आकर्ण्य, तण्डुलानां कणाः तण्डुलकणाः, तेषां लोभस्तेन, नभसः=गगनस्य मण्डलम् तस्मात्, अवतीर्य=अवरुह्य, सर्वे कपोताः=पारावताः, तत्र=जालाच्छादिते तण्डुलयुक्ते भूतले, उपविष्टाः=निषण्णाः ।

भा०—पूर्वोक्त वचन सुन कर चावलकणों के लोभ से आकाश में से नीचे उतर कर सब कबूतर जाल पर बैठ गये ।

यतः—**सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्तो बहुश्रुताः ।**
छेत्तारः संशयानाञ्च क्लिश्यन्ते लोभमोहिताः ॥ २६ ॥

अ०—सुमहान्ति शास्त्राणि धारयन्तः बहुश्रुताः संशयानां च छेत्तारः अपि लोभमोहिताः क्लिश्यन्ते । व्या०—सुमहान्ति=महार्थप्रतिपादकानि अनेकानि, शास्त्राणि=वेदवेदाङ्गादीनि, धारयन्तः=पठन्तः, बहुश्रुताः=बहूनि श्रुतानि येषां ते, विपुलज्ञानसम्पन्नाः, अत एव च संशयानां=बहुविधसन्देहानाम्, छेत्तारः=निराकर्त्तारः पण्डिता अपि, लोभेन मोहिताः लोभमोहिताः=लोभपरवशाः सन्तः, क्लिश्यन्ते=क्लेशमापद्यन्ते ।

भा०—वेद-शास्त्रों को पढ़े हुए और हर तरह के सन्देहों को दूर करने वाले पण्डित लोग भी लोभ मे दुःख पाते हैं (तो चावलों के लोभी इन पक्षियों को आपत्ति आने में क्या आश्चर्य ?) ॥ २६ ॥

अन्यच्च—**लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात् कामः प्रजायते ।**
लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥ २७ ॥

अ०—(यथावत् बोध्यः) । व्या०—लोभात् = धनाद्यर्थस्पृहातः, क्रोधः=कोपः, प्रभवति = जायते, एवमेव लोभात् , कामः = विषयभोगवासना, प्रजायते, एवमेव लोभात् , मोहः = विचारवैमुख्यम्, अविवेकित्वमिति यावत् , नाशः = मृत्युः, च, जायते, अत एव लोभः पापस्य = सर्वविधानिष्टस्य, कारणं = मूलं भवतीति ।

भा०—लोभ से लोभनीय वस्तु का प्रतिरोध करने वाले पर क्रोध होता है और लोभ से ही स्त्रियों के फंदे में फंस जाने से कामवासना पैदा होती है और लोभ से ही पापाचरण करने वाले को सत्य-असत्य का विचार भी नहीं सूझता, इससे कभी प्राणहानि भी हो जाती है । अतः लोभ ही सब पापों का कारण है ॥ २७ ॥

अन्यच्च—**असम्भवं हेममृगस्य जन्म तथाऽपि रामो लुलुभे मृगाय ।**
प्रायः समापन्नविपत्तिकाले धियोऽपि पुंसां मलिना भवन्ति ॥२८॥

अ०—हेममृगस्य जन्म असम्भवं (भवति) तथाऽपि रामः मृगाय लुलुभे । समापन्नविपत्तिकाले पुंसां धियः अपि प्रायः मलिना भवन्ति । व्या०—हेम्नः = सुवर्णस्य मृगः=हरिणस्तस्य, जन्म = उद्भवः, असम्भवं=सम्भवरहितमेव, तथाऽपि= 'सुवर्णमृगो न भवती'ति ज्ञानसत्त्वेऽपि, रामः = रमन्ते योगिनोऽस्मिन् सः रामः दाशरथिः भगवान् , मृगाय = सुवर्णहरिणाय, लुलुभे = लोभाधीनो बभूव । यतः समापन्नाश्च ताः विपत्तयः समापन्नविपत्तयः = निकटवर्त्यापदः, तासां कालस्तस्मिन् , पुंसां = विबुधानामपि जनानाम्, धियः अपि, प्रायः = बाहुल्येन, मलिनाः= मोहिताः कर्तव्याऽकर्तव्यविचारशून्याः, भवन्ति ।

भा०—सुवर्ण का हरिण हो ही नहीं सकता है, तो भी श्री रामचन्द्र भगवान् सुवर्णमृग में लुब्ध हो गये, इस दृष्टान्त से निश्चय होता है कि विपत्ति आने के समय में बड़े पुरुषोंकी बुद्धि भी मलिन (विचारशून्य) हो जाती है (तो कबूतरोंकी बुद्धि के लिये क्या कहना !) ॥२८॥

अनन्तरं ते सर्वे जालनिबद्धा बभूवुः, ततो यस्य वचनात् तत्रावलम्बितास्तं सर्वे तिरस्कुर्वन्ति स्म ।

व्या०—अनन्तरं=निषदनानन्तरम्, ते सर्वे=कपोताः, जालेन निबद्धाः=संयताः बभूवुः । ततः = बन्धनानन्तरम् यस्य = यत्कपोतस्य, वचनात् = वाक्यश्रवणात् तत्र = जालाच्छादितभूतले, अवलम्बिताः = अवरूढाः, तं = कपोतम्, ते सर्वे= कपोताः, तिरस्कुर्वन्ति स्म ।

भा०—बैठने के बाद वे सब कबूतर जालमें बंध गये, तब जिस (कबूतर) के कहने से वे सब कबूतर, जालयुक्त भूतल में उतरे थे, उस (कबूतर) का तिरस्कार करने लगे ।

यतः—**न गणस्याग्रतो गच्छेत् सिद्धे कार्ये समं फलम् ।**
यदि कार्यविपत्तिः स्यान्मुखरस्तत्र हन्यते ॥२९॥

अ०—(कश्चित्) गणस्य अग्रतः न गच्छेत् , कार्ये सिद्धे फलं समम् (भवति) यदि कार्यविपत्तिः स्यात् , यत्र (सर्वैः) मुखरः हन्यते । व्या०—गणस्य=समूहस्य, मण्डलस्येति यावत् । अग्रतः=अग्रे अग्रयायी भूत्वेत्यर्थः, न गच्छेत्=न प्रवर्तेत, यतः कार्ये = चिकीर्षिते कर्मणि, सिद्धे = निष्पन्ने सति तु, फलम्=इष्टलाभः, समं=तुल्यम्, समांशं भवतीति। यदि चेत् कार्यविपत्तिः=कार्यस्य चिकीर्षितस्य विपत्तिः=अनिष्पत्तिः, स्यात्, तदा तत्र=तस्मिन् विषये, तेषु मध्ये वा, सर्वैः, मुखरः=मुखं-वाक् अस्ति आज्ञाप्रदत्वेन अस्य इति मुखरः=आज्ञाकारी प्रवर्त्तक इत्यर्थः । हन्यते=तिरस्क्रियते इति ।

भा०—किसी भी कार्य में समुदाय का नेता नहीं होना, क्योंकि कार्यसिद्धि होने पर सब समानफलभागी बनते हैं और कार्यसिद्धि नहीं होने से नेता को ही अपयश तथा तिरस्कार का पात्र (सब) बनाते हैं ॥ २९ ॥

तस्य तिरस्कारं श्रुत्वा चित्रग्रीव उवाच—नाऽयमस्य दोषः । यतः—

भा०—प्रवर्तक कबूतर क तिरस्कार को सुनकर चित्रग्रीव ने कहा—इस (प्रवर्तक कबूतर) का यह दोष नहीं । क्योंकि —

आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम् ।
मातृजङ्घा हि वत्सस्य स्तम्भीभवति बन्धने ॥ ३० ॥

अ०—हितः अपि आपतन्तीनाम् आपदां हेतुताम् आयाति, हि मातृजङ्घा वत्सस्य बन्धने स्तम्भीभवति । व्या०—हितः अपि=यो हितकरः सोऽपि, आपतन्तीनाम्= आगच्छन्तीनाम् , अवश्यम्भाविनीनाम्, आपदां = विपदाम् , हेतुतां=निमित्तकारणताम् , आयाति = आप्नोति । हि यतः मातुः जङ्घा मातृजङ्घा = परमहितकारी अपि स्वजनन्या ऊरुप्रदेशः, वत्सस्य बन्धने = संयमने, स्तम्भीभवति = न स्तम्भः अस्तम्भः, अस्तम्भः स्तम्भो यथा सम्पद्यमानस्तथा भवति इति स्तम्भीभवति, बन्धनस्तम्भो भवतीति ।

भा०—सदा हित करनेवाल जन भी अवश्य आनेवाली आपत्तियों में निमित्तभूत हो जाते हैं, क्योंकि गौ की जाँघ कभी (दोहन के समय) बछड़े का बन्धनस्तम्भरूप भी होती है । इसलिये यह कबूतर निर्दोष है ॥ ३० ॥

अन्यच्च—**स बन्धुर्यो विपन्नानामापदुद्धरणक्षमः ।**
न तु भीतपरित्राणवस्तूपालम्भपण्डितः ॥ ३१ ॥

अ०— यः विपन्नानाम् आपदुद्धरणक्षमः (भवति) स बन्धुः (भवति) भीतपरित्राणवस्तूपालम्भपण्डितः तु न (बन्धुः भवति)। व्या०— यः = जनः, विपन्नानाम्= आपदाक्रान्तानाम्, आपदुद्धरणक्षमः—आपद्भ्यः = विपद्भ्यः उद्धरणं=परित्राणं तत्र क्षमः = समर्थः, आपत्तिकाले रक्षणकर्ता भवति इत्यर्थः। सः जनः बन्धुः = स्वजनः भवति, यस्तु भीतपरित्राणवस्तूपालम्भपण्डितः—भीतानां = विपद्गतानां परित्राणात्मकं यद्वस्तु=कार्यम्, तस्मिन् उपालम्भः = तिरस्कारः तस्मिन् पण्डितः = कुशलः, विपत्पराहतानाम् उपालम्भकर्ता इत्यर्थः। तु = पुनः, न स्वजनः भवति।

भा०—जो पुरुष विपत्तियों से बचाता है वही बन्धु है। विपत्तियों के आने पर रक्षण नहीं करके केवल तिरस्कार करने में कुशल जो पुरुष है वह बन्धु नहीं है ॥ ३१ ॥

विपत्काले विस्मय एव कापुरुषलक्षणम्, तदत्र धैर्यमवलम्ब्य प्रतीकारश्चिन्त्यताम्। यतः—

व्या०—विपत्काले-विपदाम्=आपदां कालः = वर्तमानसमयः तस्मिन्, विस्मय एव = व्याकुलचित्तता, अधैर्यमिति यावत्। कापुरुषलक्षणम्—कुत्सितः = लघुः पुरुषः कापुरुषस्तस्य लक्षणं = चिह्नं भवतीति। तत्-तस्माद्धेतोः, अत्र = एतादृशेऽस्मिन्नापत्तिसमये, धैर्यम् = धीराणां भावो धैर्यम् = अव्याकुलताम्, गाम्भीर्यमिति यावत्। अवलम्ब्य=आश्रित्य, प्रतीकारः = जालबन्धनविमुक्तेरुपायः, चिन्त्यताम्।

भा०—आपत्काल में व्याकुल होना ही हलके पुरुषों का लक्षण है, इसलिये धीरज रखकर इस जाल बन्धन से छूटने का उपाय खोजो। क्योंकि—

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः।
यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ३२ ॥

अ०—विपदि धैर्यम्, अभ्युदये क्षमा, सदसि वाक्पटुता, युधि विक्रमः, यशसि चाभिरुचिः, श्रुतौ व्यसनम्, इदं हि महात्मनां प्रकृतिसिद्धम्। व्या०—विपदि = आपत्तिसमये, धैर्यं = चित्तस्याव्यग्रता, गाम्भीर्यमिति यावत्, अथ च अभ्युदये = सम्पल्लाभे, क्षमा = क्षान्तिः अनौद्धत्यम्, अनुत्फुल्लतेति यावत्, सदसि=विबुधजनसभायाम्, वाक्पटुता-वाचां=वाणीनां पटुता=सयुक्तिकश्रवणमधुरता हृद्यग्राहिता च, युधि = संग्रामे, विक्रमः = जयशीलपराक्रमयुक्तशूरता, यशसि = आनुषङ्गिके यशसि ख्यातौ, अभिरुचिः = तीव्राभिलाषा, श्रुतौ = शास्त्रे, व्यसनम् = अत्यन्तमासक्तिः, इदं हि = एतत् सर्वमेव (हि = निश्चयार्थकः) महात्मनाम् = महान् धैर्यादिभिरुदारः आत्मा येषान्ते तेषां = सत्पुरुषाणाम्, प्रकृतिसिद्धम् = प्रकृत्या स्वभावेन सिद्धं सम्पन्नम्, सहजमिति यावत्।

भा०—आपत्काल में धीरता रखना, समर्थ होने पर भी क्षमा रखना, सभा में बोलने में चतुर होना, युद्ध में शूर वीर होना, कीर्त्ति में रुचि होना, शास्त्रों में प्रेम होना, महापुरुषों के ये सब स्वभाव जन्मसिद्ध होते हैं ॥ ३२ ॥

सम्पदि यस्य न हर्षो विपदि विषादो रणे च भीरुत्वम्।
तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥ ३३ ॥

अ०—सम्पदि यस्य हर्षो न (भवति), विपदि विषादो न (भवति), रणे च भीरुत्वं (न भवति); तं भुवनत्रयतिलकं सुतं (काचित्) जननी विरलं जनयति। व्या०—सम्पदि = सम्पत्तौ सत्याम्, यस्य = यज्जनस्य, हर्षः = आनन्दातिशयः, न भवति, विपदि=विपत्तौ सत्याम्, विषादः=खेदः अनुत्साहः, न भवति, अथ च रणे= संग्रामे सति, भीरुत्वं=भयशीलत्वम्, न भवति, तं=तादृशगुणयुक्तम्, अत एव भुवनत्रयतिलकम्-भुवनानां=स्वर्गमर्त्यपातालानां त्रयं, तस्य तिलकः विशेषकः, तम्-त्रिलोकश्रेष्ठमित्यर्थः। सुतं=पुत्रम्, काचित् जननी=माता, विरलं=स्तोकं यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा तत् कदाचित् क्वचिदिति यावत्, जनयति=प्रसूते। आर्यावृत्तम्।

भा०—सम्पत्ति का लाभ होने पर जिसको हर्ष नहीं है, विपत्ति आने पर जिसको शोक नहीं है और युद्ध के मौके पर जिसको कुछ भी भय नहीं है, ऐसे गुणोंसे युक्त त्रिलोकपूज्य पुत्र को कभी कोई माता जन्म देती है ॥ ३७ ॥

अन्यच्च—**षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता।**
निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ३४ ॥

अ०—इह भूतिमिच्छता पुरुषेण निद्रा तन्द्रा भयं क्रोधः आलस्यं दीर्घसूत्रता (इति) षड् दोषाः हातव्याः। व्या०—इह=अस्मिन् संसारे, भूतिं=सम्पदम्-अभ्युदयम् इच्छता = वाञ्छता, पुरुषेण=जनेन, निद्रा=स्वापः, तन्द्रा=जाड्यम्, कार्याऽनुत्साहः, भयं=भीरुस्वभावः, क्रोधः = कोपनम्, आलस्यं=परिश्रमविधुरता, दीर्घं=चिरकालेन सूत्रम्=ईप्सितकार्यव्यवस्था यस्य सः, तस्य भावः, चिरक्रियतेति अर्थः। इति षट्संख्याका दोषाः, हातव्याः = सर्वथा त्यक्तव्या इति।

भा०—इस संसार में अभ्युदयकी इच्छावाले लोग-'निद्रा, तन्द्रा, भय, क्रोध, आलस्य, दीर्घसूत्रता'—इन छह दोषों का त्याग करें ॥ ३४ ॥

इदानीमपि एवं क्रियताम्—सर्वैरेकचित्तीभूय जालमादाय उड्डीयताम्।

भा०—अब भी ऐसा करो कि हम सब एकचित्त होकर जाल को लेकर उड़ चलें।

यतः—**अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका।**
तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥ ३५ ॥

अ०—अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका (भवति, यथा) गुणत्वमापन्नैः तृणैः मत्तदन्तिनो बध्यन्ते। व्या०—अल्पानामपि=निर्बलानां क्षुद्राणां बहूनामपि, संहतिः=समुदायः मेलनम् , कार्यस्य साधिका कार्यसाधिका=महत्तरकार्यस्य सम्पादयित्री भवति। तत्र दृष्टान्तमाह—तृणैरिति। यथा गुणत्वं=रज्जुभावम् , आपन्नैः=प्राप्तैः, तृणैः=निर्बलैः तृणघासैः, मत्ताश्च ते दन्तिनः मत्तदन्तिनः=बहुबलाः करिणः, बध्यन्ते=नियम्यन्ते।

भा०—जैसे बहुत तृणों की बनाई हुई रस्सी मदोन्मत्त हाथी को बाँधती है। वैसे ही निर्बल तथा क्षुद्र चीजें भी मिलकर बड़े कार्य को सिद्ध करती हैं॥ ३५॥

संहतिः श्रेयसी पुंसां स्वकुलैरल्पकैरपि।
तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तण्डुलाः॥ ३६॥

अ०—पुंसाम् अल्पकैः अपि स्वकुलैः सह संहतिः श्रेयसी, तुषेणापि परित्यक्ताः तण्डुलाः न प्ररोहन्ति। व्या०—पुंसां=जनानाम् , अल्पकैः अपि=निर्बलैः स्वल्पसङ्ख्याकैश्चापि, स्वकुलैः=स्वस्य कुलानि=ज्ञातिबान्धवाः, तैः, सह संहतिः=मेलनम् एकता श्रेयसी=कल्याणकरी भवति। तत्र व्यतिरेकिदृष्टान्तमाह—तुषेणेति। यथा तुषेण=क्षुद्रेणापि, तुषेण, परित्यक्ताः=वियुक्ताः, तण्डुलाः, न प्ररोहन्ति=न अङ्कुरम् उद्गमयितुं समर्था भवन्ति इति।

भा०—मनुष्यों को अपने थोड़े और निर्बल भी कुटुम्बिजनों से मेल रखना ही अच्छा है, क्योंकि चावल भी अपने छिल्कों से अलग होने पर अङ्कुर को पैदा नहीं कर सकता॥

इति विचिन्त्य पक्षिणः सर्वे जालमादाय उत्पतिताः, अनन्तरं स व्याधः सुदूराज्जालापहारकांस्तान् अवलोक्य पश्चाद्धावितोऽचिन्तयत्—

व्या०—सर्वे=समस्ताः, पक्षिणः=कपोताः, इति=उक्तप्रकारेण, विचिन्त्य=मन्त्रं कृत्वा, जालं=पाशम् , आदाय=नीत्वा, उत्पतिताः। अनन्तरम्=उड्डयनात् परम् , सः=पूर्वोक्तः, व्याधः, सुदूरात्=अतिदूरम् , जालस्य अपहारकान् , तान्=कपोतान् , अवलोक्य, पश्चात्=पृष्ठतः, धावितः सन् अचिन्तयत्।

भा०—ऐसी सलाह करके सब कबूतर जाल को लेकर उड़ गये, तब वह व्याध भी जाल लेकर जाते हुए कबूतरों को देखकर दूर तक पीछे-पीछे दौड़ता हुआ विचारने लगा—

संहतास्तु हरन्त्येते मम जालं विहङ्गमाः।
यदा तु निपतिष्यन्ति वशमेष्यन्ति मे तदा॥ ३७॥

अ०—एते विहङ्गमास्तु संहताः मम जालं हरन्ति, तु यदा निपतिष्यन्ति, तदा मे वशम् एष्यन्ति। व्या०—एते, विहायसा आकाशेन गच्छन्तीति विहङ्गमाः=कपोतास्तु, संहताः=मिलिताः सन्तः, मम (व्याधस्य) जालं=पाशम् , हरन्ति=नीत्वा

पलायन्ते, तु=किन्तु, यदा भूतले निपतिष्यन्ति=अवतरिष्यन्ति, तदा मे (व्याधस्य), वशम्, एष्यन्ति=प्राप्स्यन्तीति।

भा०—ये सब कबूतर मिलकर मेरे जाल को ले जा रहे हैं, लेकिन जब पृथिवी पर उतरेंगे तब अवश्य मेरे हाथ आ जायेंगे॥ ३७॥

ततस्तेषु चक्षुर्विषयमतिक्रान्तेषु पक्षिषु स व्याधो निवृत्तः। अथ लुब्धकं निवृत्तं दृष्ट्वा कपोता ऊचुः—'स्वामिन्! किमिदानीं कर्तुमुचितम्?' चित्रग्रीव उवाच—

व्या०—ततः=अनन्तरम्, किन्तु इति यावत्, तेषु पक्षिषु=कपोतेषु, चक्षुषोर्विषयस्तम्=चक्षुर्ग्राह्यताम्, अतिक्रान्तेषु=अतीत्य गतेषु सत्सु, सः=धावन्, व्याधः निवृत्तः=जालाशामपि विहाय स्वस्थानं प्रति गतः। अथ=अनन्तरम्, ते कपोताः, लुब्धकं=व्याधम्, निवृत्तं दृष्ट्वा=प्रतिसृतमवलोक्य, ऊचुः=कपोतराजं पप्रच्छुः, स्वामिन्! (वृद्धसम्बोधने), इदानीम्=अस्मिन् समये, किं=कीदृशः व्यापारः, कर्तुम्=अनुष्ठातुम्, उचितं=योग्यः, तदा चित्रग्रीवः, उवाच=उक्तवान्।

भा०—लेकिन जब वे कबूतर अदृश्य हो गये, तब व्याध घर लौट गया। उसके बाद व्याध को लौटे हुए देखकर सब कबूतरों ने वृद्ध कबूतर से पूछा—स्वामिन्! अब क्या करना चाहिये? चित्रग्रीव ने जवाब दिया—

माता मित्रं पिता चेति स्वभावात् त्रितयं हितम्।
कार्यकारणतश्चाऽन्ये भवन्ति हितबुद्धयः॥ ३८॥

अ०—माता मित्रं पिता च इति त्रितयं स्वभावाद् हितम् (भवति)। अन्ये च कार्यकारणतः हितबुद्धयः भवन्ति। व्या०—माता=स्वजननी, मित्रं=स्वाभाविकः सुहृत्, पिता=स्वजनकश्च, इति=एतत्, त्रितयं=त्र्यवयवम्, हितं=सर्वदा स्वभावत एव हितकरं भवति। अन्ये=एभ्यस्त्रिभ्य इतरे तु, कार्यं च कारणं च ताभ्याम्, केचित् कार्यवशात्, केचिच्च कारणवशात्, हितबुद्धयः=हिता बुद्धिर्येषान्ते हितकरा भवन्ति इति।

भा०—माता, मित्र और पिता ये तीनों स्वभाव से ही हित करने वाले होते हैं और दूसरे तो कार्य-कारण रूपी स्वार्थ के लिए हितकारी बन जाते हैं॥ ३८॥

तन्मे मित्रं हिरण्यको नाम मूषिकराजो गण्डकीतीरे चित्रवने निवसति, सोऽस्माकं पाशांश्छेत्स्यति इत्यालोच्य सर्वे हिरण्यकविवरसमीपं गताः, हिरण्यकश्च सर्वदा अपायशङ्कया शतद्वारं विवरं कृत्वा निवसति।

व्या०—तत्=तस्मात्, मित्रस्य सदा हितकरत्वात्, मे मित्रं=मम गाढसुहृत्

'हिरण्यक' इति नाम्ना प्रसिद्धः, मूषिकानां राजा इति मूषिकराजः 'गण्डकी' नामनद्यास्तीरं तस्मिन्, चित्रं च तद् वनं च तस्मिन्, निवसति=वासं करोति। सः हिरण्यकः, अस्माकं=सर्वेषां कपोतानाम्, पाशान्=बन्धान्, छेत्स्यति=दन्तैः विदारयिष्यति, इति=इत्येवम् आलोच्य=विचार्य, सर्वे कपोताः, हिरण्यकस्य विवरं=बिलम्, तस्य समीपं=निकटम्, गताः। हिरण्यकः, सर्वदा=अनवरतम् अपायस्य=नाशस्य विघ्नस्य सरणस्येति यावत्, शङ्का तथा शतद्वारं=शतं द्वाराणि निर्गमनप्रवेशमार्गा यस्य तत् तादृशम्, विवरं=बिलं पृथिव्यन्तर्गतम्, कृत्वा, निवसति=निर्भयः सन् वसति।

भा०—इसलिए मेरा मित्र हिरण्यक नाम का चूहों का राजा गण्डकी नदी के किनारे चित्रवन में रहता है, वह हम लोगों के बन्धनों को काटेगा। ऐसा विचार करके सब कबूतर हिरण्यक के निवासस्थान (बिल) पर गये। हिरण्यक भी सदा विघ्नों की शङ्का से सैकड़ों मुख का बिल बनाकर रहता है।

ततो हिरण्यकः कपोताऽवपातभयाच्चकितः तूष्णीं स्थितः। चित्रग्रीव उवाच—'सखे हिरण्यक! कथमस्मान्न सम्भाषसे!' ततो हिरण्यकस्तद्वचनं प्रत्यभिज्ञाय ससम्भ्रमं बहिर्निःसृत्य अब्रवीत्—आः! पुण्यवानस्मि प्रियसुहृन्मे चित्रग्रीवः समायातः—

व्या०—ततः विवरं प्रति गमनानन्तरम्, हिरण्यकनामा मूषिकराजः, कपोतानाम् अवपातः=वेगात् पक्षशब्दसहितम् अवरोहणं, तस्माद् यद् भयं तस्मात्, चकितः सम्भ्रान्तः सन्त्रस्तः सन्, तूष्णीं=मौनम्, स्थितः=तस्थौ। ततः चित्रग्रीवनामा कपोतराजः, उवाच=उक्तवान्, सखे=मित्र! हिरण्यक! कथं=केन हेतुना, अस्मान्=नः कपोतान्, न सम्भाषसे=त्वं न सम्भावयसि, ततः=चित्रग्रीवोक्तिश्रवणानन्तरम्, हिरण्यकनामा मूषिकराजः, तस्य चित्रग्रीवस्य वचनं शब्दं, प्रत्यभिज्ञाय=ज्ञात्वा परीक्ष्य, ससम्भ्रमं—सम्भ्रमेण=आनन्दोत्साहेन सहितं यथा स्यात् तथा, विवरात् बहिःप्रदेशे, निःसृत्य अब्रवीत्=आगत्य उक्तवान्, आः (आश्चर्यार्थेऽव्ययम्) पुण्यवान्=पुण्यमस्ति अस्य पुण्यात्मा, अस्मि=भवामि, यद् मे=मम, प्रियसुहृत्—प्रीणातीति प्रियः कोमलं हृदयं यस्य सः सुहृत्=प्रियश्चासौ सुहृच्चेति प्रियसुहृत्=गाढप्रेमास्पदं सखा चित्रग्रीवः समायातः=आगतः।

भा०—बिल पर कबूतरों के जाने के बाद कबूतरों के उतरने की आवाज से भयभीत होकर वह हिरण्यक चुपचाप हो रहा, तब चित्रग्रीव बोला—मित्र हिरण्यक! हमसे क्यों नहीं बोलते हो? हिरण्यक अपने मित्र के उस वचन को पहचान कर बड़े आनन्द उत्साह के साथ बाहर आया और बोला—ओहो! मेरा पुण्योदय हुआ क्योंकि आज मेरे प्रिय मित्र चित्रग्रीव आये हैं।

यस्य मित्रेण सम्भाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः।
यस्य मित्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान्॥ ३९॥

अ०—यस्य मित्रेण सम्भाषः, यस्य मित्रेण संस्थितिः, यस्य मित्रेण संलापः, (भवति) इह ततः पुण्यवान् नास्ति। व्या०—यस्य=जनस्य, मित्रेण=सुहृदा सह, सम्भाषः=सम्यग् वार्तालापः भवति, यस्य=जनस्य, मित्रेण सह, संस्थितिः=एकत्र वासः भवति, यस्य=जनस्य, मित्रेण सह संलापः=परस्पररहस्यविचारादिकं च भवति, इह=अस्मिन् संसारे, ततः=तस्माज्जनात्, पुण्यवान्=पुण्यशाली, अन्यः कश्चिदपि नास्तीति।

भा०—जिसका मित्र के साथ सम्भाषण होता है, जिसका मित्र के साथ रहना होता है, तथा जिसका मित्र के साथ रहस्य विचार होता है, उस पुरुष के समान पुण्यशाली दूसरा कोई नहीं है॥ ३९॥

अथ पाशबद्धांश्चैतान् दृष्ट्वा सविस्मयः क्षणं स्थित्वा उवाच—सखे! किमेतत्? चित्रग्रीव उवाच—'सखे! अस्माकं प्राक्तनजन्मकर्मणः फलमेतत्'।

व्या०—अथ=बहिर्निःसरणानन्तरम्, एतान्=कपोतान्, पाशबद्धान्=पाशेन बद्धास्तान्, दृष्ट्वा, सविस्मयः=विस्मयेन आश्चर्येण सहितः सन्, क्षणं=क्षणमात्रम्, स्थित्वा=स्तब्धत्वेनाऽवस्थाय, (स हिरण्यकः) उवाच=उक्तवान्, सखे!=मित्र! चित्रग्रीव! एतत् पाशबन्धनम्, किं=किं किमित्तं जातम्? चित्रग्रीव उवाच=प्रत्युक्तवान्—सखे!=मित्र हिरण्यक! एतत् अस्माकं=सर्वेषां कपोतानाम्, प्राग्भवं प्राक्तनम्, प्राक्तनं च तज्जन्म, प्राक्तनजन्म, तस्मिन् कृतं कर्म तस्य, पूर्वभवकृताऽनिष्टस्येत्यर्थः फलं=परिणामः अस्तीति।

भा०—बाहर आने के बाद जाल से बँधे हुए सब कबूतरों को देखकर आश्चर्य के साथ क्षणमात्र स्तब्ध हो के हिरण्यक बोला—मित्र चित्रग्रीव! यह बन्धन कैसे हुआ? चित्रग्रीव ने कहा—मित्र हिरण्यक! यह बन्धन हमारे पूर्वजन्मकृत पापों के फलस्वरूप उपस्थित हुआ है।

यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च
यावच्च यत्र च शुभाऽशुभमात्मकर्म।
तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तच्च
तावच्च तत्र च विधातृवशादुपैति॥ ४०॥

अ०—यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च यावच्च यत्र च शुभाऽशुभम् आत्मकर्म (भवति) विधातृवशात् तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तावच्च तत्र च तच्च उपैति। व्या०—यस्मात्=यत्कारणाच्च, येन=करणेन च, यथा=येन

प्रकारेण च, यदा = यस्मिन् काले च, यत् = यादृशं च, यावत् = यत्परिमाणं च, यत्र च = यस्मिन् स्थले च, शुभञ्च अशुभं च शुभाऽशुभं = पुण्यदं पापदं च, आत्म-कर्म = आत्मनः स्वस्य कर्म कर्तव्यं भवति । विधातृवशात् = विधातुः वशः तस्माद् दिष्टाधीनतः, तस्माच्च कारणात् , तेन च करणेन, तथा च = तेन च प्रकारेण, तदा च = तस्मिंश्च काले, तावत् परिमाणं च, तत्र च स्थले, तत् = तादृशं शुभाऽशुभं कर्म, उपैति = उपस्थित भवति ।

भा०—जिस कारण से, जिस करण से, जिस प्रकार से, जिस काल में, जैसा, जितना छोटा-बड़ा, जहाँ-जहाँ जो-जो शुभ वा अशुभ कर्म फल भोगना लिखा होता है, भाग्यवश से उस कारण से, उस करण से, उसी प्रकार से, उसी समय में वैसा ही छोटा या बड़ा उसी स्थल में वह शुभाऽशुभ कर्म, फलस्वरूप में परिणत हो के उपस्थित हो जाता है ॥ ४० ॥

रोगशोकपरीतापबन्धनव्यसनानि च ।
आत्माऽपराधवृक्षाणां फलान्येतानि देहिनाम् ॥ ४१ ॥

अ०—रोगशोकपरीतापबन्धनव्यसनानि एतानि च देहिनाम् आत्मापराधवृक्षाणां फलानि (भवन्ति) । व्या०—रोगः = शारीरव्याधिश्च, शोकः=मानसिकचिन्ता च, परीतापः=नानाविधा वेदना च, बन्धनं=पाशादिनियन्त्रणा च व्यसनं=विपत्तिश्च स्त्रीरोगादयो वा, इति रोगशोकपरीतापबन्धनव्यसनानि, (इतरेतरद्वन्द्वः-'उपसर्गस्य दीर्घत्वं क्विघञादौ क्वचिद्भवेत्' इति परेर्दीर्घता) एतानि=रोगादीनि, देहिनां= शरीरिणाम् , आत्मापराधवृक्षाणाम्=आत्मनां स्वेषाम् अपराधाः - कृष्णकर्माणि ते एव वृक्षास्तरवस्तेषाम् फलानि = परिणामाः सन्तीति ।

भा०—रोग, शोक, वेदना, बन्धन, व्यसन आदि आपत्तियाँ जो शरीरधारियों को होती हैं, वे सब अपने किये दुष्ट कर्म रूप वृक्ष के फल हैं ॥ ४१ ॥

एतच्छ्रुत्वा हिरण्यकः (सः मूषिकः) चित्रग्रीवस्य बन्धनं छेत्तुं सत्वरमुपसर्पति, तत्र चित्रग्रीव उवाच—'मित्र! मा मैवं कुरु, (किन्तु) प्रथममस्मदाश्रितानामेतेषां तावत् पाशाँश्छिन्धि, मम पाशं पश्चाच्छेत्स्यसि ।' हिरण्यकोऽप्याह—'अहमल्पशक्तिः, दन्ताश्च मे कोमलाः, तदेतेषां पाशाँश्छेत्तुं कथं समर्थो भवामि ? तत् यावन्मे दन्ता न त्रुट्यन्ति तावत् तव पाशं छिनद्मि । तदनन्तरमप्येतेषां बन्धनं यावत् शक्यं छेत्स्यामि ।' चित्रग्रीव उवाच—'अस्त्वेवं तथाऽपि यथाशक्ति बन्धनमेतेषां खण्डय ।' हिरण्यकेन उक्तम्—'आत्मपरित्यागेन यदाश्रितानां परिरक्षणं तन्न नीतिवेदिनां सम्मतम् ।'

व्या०—एतत्=उक्तवाक्यम् , श्रुत्वा=आकर्ण्य, सः हिरण्यकनामा मूषिकः, चित्र-

ग्रीवस्य = कपोतराजस्य, बन्धनं = पाशनियन्त्रणम् , छेत्तुं = विदारयितुम, सत्वरं = द्रुतम्, उपसर्पति = चित्रग्रीवस्य समीपे गच्छति, तत्र = तस्मिन् समये, चित्रग्रीवः= कपोतराजः, उवाच = उक्तवान् , मित्र ! = सुहृद् ! हिरण्यक ! मा मा=न हि न हि, एवं = प्रथमं मम बन्धनच्छेदनप्रयासम, कुरु=विधेहि, किन्तु प्रथमं=पूर्वम, अस्मान् आश्रिताः अस्मदाश्रितास्तेषाम् = अस्मद्रक्ष्याणाम् एतेषां कपोतानाम्, तावत् = साकल्येन, पाशान्=बन्धनानि, छिन्धि त्वं विदारय, पश्चात्=अनन्तरम्, मम (चित्रग्रीवस्य) बन्धनं = पाशम, छेत्स्यसि=विदारयिष्यसि, हिरण्यकनामा मूषिकराजः, अपि, आह-ब्रवीति, अहम् अल्पशक्तिः=अल्पा लघ्वी शक्तिः सामर्थ्यं बलं यस्य सः, स्वल्पबलवान् भवामीति । किञ्च मे (हिरण्यकस्य) दन्ताः=दशनाः, कोमलाः, जर्जरिताश्च भवन्तीति तत् = तस्माद्धेतोः, एतेषां = सर्वेषां कपोतानाम् , पाशान्=बन्धनानि, छेत्तुं = विदारयितुम् कथं=केन प्रकारेण, समर्थः=क्षमः भवामि, तत्=तस्माद् असमर्थत्वाद्धेतोः, मे=मम, दन्ताः=दशनाः, यावत्=यावत्समयं, न त्रुटयन्ति=भग्ना न भवन्ति, तावत्=तदवधिकालम्, तव (ते चित्रग्रीवस्य) पाशं=बन्धनम्, छिनद्मि= अहं खण्डयामि, तदनन्तरं=ते बन्धनच्छेदनात् परम्, एतेषां=यावतां कपोतानाम्, बन्धनमपि यावत् शक्यम्=यावता यत्नेन छेत्तुं शक्यते तावत्, छेत्स्यामि = खण्डयिष्यामि, (एतच्छ्रुत्वा) चित्रग्रीवः=कपोतराजः, उवाच-एवम् अस्तु = यत् तवाऽभिमतं तदेव भवतु, तथाऽपि पूर्वम् एतेषां=यावतां कपोतानाम्, बन्धनं यथाशक्ति- शक्तिम् अनतिक्रम्य वर्तते इति यथाशक्ति = यावच्छक्यं तावत् , खण्डय = त्वं विदारय, ततो हिरण्यकेन मूषिकराजेन उक्तम्–आत्मनः = स्वस्य परित्यागः=हतिः तेन=स्वविनिमयेनेत्यर्थः । आश्रितानाम्=अनुजीविनाम्, यत् परिरक्षणं=परित्राणम् , तत् नीतिवेदिनाम—नीतिं विदन्ति इति नीतिवेदिनस्तेषां = नीतिज्ञानाम् , न सम्मतम् ।

भा०—यह सुनकर हिरण्यक नाम का चूहा चित्रग्रीव नामक कपोतराज के बन्धन को काटने के लिये शीघ्रता से जाता है । इतने में चित्रग्रीव ने कहा—मित्र ! ऐसा मत करो । प्रथम हमारे आश्रित इन सब कबूतरों के बन्धन काटो, पीछे मेरा बन्धन काटना, तब हिरण्यक ने कहा—मैं अल्पशक्ति वाला हूँ—और मेरे दांत निर्बल हैं, इसलिये इन सब के बन्धनों को कैसे काट सकूँगा, तो भी जब तब मेरे दांत नहीं टूटेंगे तब तक तुम्हारे (चित्रग्रीव के) बन्धन को काट डालूं, उसके बाद सबके बन्धनों को जहाँ तक बन सकेगा काटूंगा । तब चित्रग्रीव ने कहा—अच्छा वैसा ही सही; तो भी जहाँ तक बन सके, इन सबके बन्धनों को पहले काटो । तब हिरण्यक ने कहा—अपने को छोड़कर आश्रितों का रक्षण करना यह नीतिज्ञों का सम्मत नहीं है ।

यतः—आपदर्थे धनं रक्षेद् दारान् रक्षेद् धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद् दारैरपि धनैरपि ॥ ४२ ॥

अ०—आपदर्थे धनं रक्षेत्, धनैरपि दारान् रक्षेत्। दारैरपि धनरपि आत्मानं सततं रक्षेत्।

व्या०—आपदां=दुर्भिक्षादिविपदाम् अर्थः=निवारणं तस्मिन्, आपत्तिपरिहारार्थमित्यर्थः। धनं=रूप्यसुवर्णादिकम्, रक्षेत्=संगृह्य कोषे स्थापयेत्, धनैरपि=अर्थैः सुवर्णादिभिरपि, सर्वस्वविनिमयेनाऽपीति यावत्। दारान्=विपन्नां स्त्रियम्, रक्षेत्=त्रायेत, दारैरपि धनैरपि च=दारधनादिविनिमयेन च, आत्मानं=स्वम्, सततं=नित्यकालम्, रक्षेत्=त्रायेतेति।

भा०—दुर्भिक्ष आदि आपत्तियाँ दूर करने के लिये धन का संग्रह करना और धनको भी छोड़ कर विपत्ति में पड़ी हुई स्त्री की रक्षा करना और स्त्री तथा धन दोनों को छोड़ कर भी आपत्तिग्रस्त अपनी (आत्माकी) रक्षा करनी चाहिये ॥ ४२ ॥

अन्यच्च—धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः संस्थितिहेतवः।
तान् निघ्नता किन्न हतं? रक्षता किं न रक्षितम् ॥ ४३ ॥

अ०—प्राणाः धर्मार्थकाममोक्षाणां संस्थितिहेतवः (भवन्ति) तान् निघ्नता किं न हतम् (भवति) रक्षता (च) किं न रक्षितं (भवति)। व्या०—प्राणाः=असवः, स्वजीवनमिति यावत्। धर्मश्च अर्थश्च कामश्च मोक्षश्च तेषां चतुर्णां पुरुषार्थानामित्यर्थः। संस्थितिहेतवः-संस्थितेः=संरक्षणस्य हेतवः=कारणानि, भवन्ति। तान्=प्राणान्, निघ्नता=विनाशयता जनेन, किं=किं वस्तु, न हतं=न विनाशितं भवति? तान् प्राणान् रक्षता=पोषयता च जनेन, किं वस्तु, न रक्षितम्? अर्थात् सर्वमेव रक्षितमिति।

भा०—प्राण ही धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष इन चारों पुरुषार्थों के कारण हैं, इसलिये प्राण के नाश करने वालों ने क्या नाश नहीं किया? अर्थात् सब कुछ नाश किया और प्राण (जीवन) का रक्षण करने वालों ने किस चीज का रक्षण नहीं किया? अर्थात् सबका रक्षण किया है ॥ ४३ ॥

चित्रग्रीव उवाच—सखे ! नीतिस्तावत् ईदृश्येव, किन्त्वहमस्मदाश्रितानां दुःखं सोढुं सर्वथाऽसमर्थस्तेनेदं ब्रवीमि।

व्या०—चित्रग्रीवनामा कपोतराजः, उवाच=उक्तवान्, सखे!=मित्र! हिरण्यक! (तावत् वाक्यालङ्कारे) नीतिः, ईदृशी=इयमिव दृश्यते इति ईदृशी, भवता यादृशी कथ्यते स्वविनिमयेन आश्रितरक्षणम् अन्याऽऽत्मसिध्येतादृशी, एवकारः निश्चयार्थकः किन्तु-परन्तु, अहम्, अस्माकम् आश्रितास्तेषाम्=एतेषां कपोतानाम्, दुःखं सोढुम् सर्वथा=सर्वप्रकारेण, असमर्थः=समर्थो न भवामि, तेन हेतुना, इदम्='अस्मदाश्रितानां बन्धनं प्राक् छिन्धि' इति वचनम्, ब्रवीमि=कथयामि।

भा०—चित्रग्रीव बोला—मित्र हिरण्यक! नीति तो तुमने कही वैसी ही है, लेकिन क्या करूँ, अपने अनुजीवियों के कष्ट को सहन करने के लिये मैं सर्वथा असमर्थ हूँ, इस लिये ऐसा बोल रहा हूँ।

यतः—धनानि जीवितञ्चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत्।
सन्निमित्ते वरं त्यागो विनाशे नियते सति ॥ ४४ ॥

अ०—प्राज्ञः परार्थे एव धनानि जीवितञ्च उत्सृजेत्, विनाशे नियते सति सन्निमित्ते त्यागः वरम्। व्या०—प्राज्ञः=प्रज्ञ एव प्राज्ञः बुद्धिमान् जनः, परार्थे=परेषाम् अर्थः प्रयोजनं तस्मिन्, परकार्यसिद्ध्यर्थम्, धनानि=रूप्यकादीनि, जीवितञ्च=आत्मप्राणांश्च, उत्सृजेत्=त्यजेत्। कुतः? इत्याह-विनाशे=धनस्य विनाशे, जीवितस्य च मरणे, नियते सति=निश्चिते सति, सन्निमित्ते-सत्=शोभनम्, उत्तमं निमित्तं-कारणं परोपकाररूपं तस्मिन्, सत्कार्यसिद्धावित्यर्थः। त्यागः=धनजीवितयोर्विसर्जनम्, वरम्=ईषत्प्रियं भवतीति।

भा०—बुद्धिमान् मनुष्य परोपकारमें ही अपने धन तथा जीवन का उपयोग करें, क्योंकि धन तथा जीवनका नाश कभी न कभी जरूर होगा, इससे सत्कार्यमें लगाना अच्छा है ॥४४॥

अयमपरश्चाऽसाधारणो हेतुः—

व्या०—अयं=वक्ष्यमाणप्रकारः, अपरः=द्वितीयोऽपि, असाधारणः=न साधारणः असाधारणः-मुख्यः, हेतुः=कारणं भवतीति—

भा०—यह भी एक दूसरा मुख्य कारण है—

जातिद्रव्यबलानाञ्च साम्यमेषां मया सह।
मत्प्रभुत्वफलं ब्रूहि कदा किं तद् भविष्यति ॥ ४५ ॥

अ०—मया सह एषां जातिद्रव्यबलानाञ्च साम्यम्, (भवति) तद् ब्रूहि, मत्प्रभुत्वफलं किं कदा भविष्यति? व्या०—मया=चित्रग्रीवेण, सह, एषाम्=एतेषां सर्वेषां कपोतानाम्, जातिः=कपोतत्वम्, द्रव्यं=पक्षचञ्च्वादिसम्पत्, बलं=शक्तिः सामर्थ्यं, तेषाम्, चकारेण सहवासादीनां संग्रहः। साम्यम्=एकरूपता अस्ति। तत्=तर्हि एवं सति, ब्रूहि=कथय, मम प्रभुत्वं मत्प्रभुत्वं तस्य फलं=मम आधिपत्यस्य कर्तव्यफलम्, किं=किंरूपम्, कदा=कस्मिन् समये, भविष्यति, नैव भविष्यतीति।

भा०—मेरे साथ इन सब की जाति, सम्पत्, बल ये सब बराबर हैं, मेरे में इन सबका आधिपत्य ही अधिक है। अब कहिये अगर मैं इनका इस वक्त रक्षण न करूँ, तो दूसरा आधिपत्य का कौन सा फल होगा? अर्थात् कोई नहीं ॥ ४५ ॥

अन्यच्च—विना वर्त्तनमेवैते न त्यजन्ति ममान्तिकम्।
तन्मे प्राणव्ययेनाऽपि जीवयैतान् ममाश्रितान् ॥ ४६ ॥

अ०—एते वर्तनं विना ममाऽन्तिकं नैव त्यजन्ति, तद् मे प्राणव्ययेनाऽपि एतान् ममाश्रितान् जीवय । व्या०—एते=इमे सर्वे कपोताः, वर्तनं=वृत्तिं, विना=ऋते, मम अन्तिकं=सन्निधिम्, नैव त्यजन्ति=मुञ्चन्ति, तत्=तस्माद् हेतोः, मे=मम, प्राणानां व्ययः विनिमयस्तेन, अपि, एतान् मम आश्रितान्=मदनुजीविनः सेवारक्तान् कपोतान्, जीवय=रक्ष प्रथमं रक्ष ।

भा०—ये सब कबूतर वेतन नहीं लेते, तो भी मेरा साथ नहीं छोड़ते हैं, इसलिये मेरे जीवन के बदले से भी मेरे आश्रित इन सब की रक्षा करो ॥ ४६ ॥

किञ्च—मांसमूत्रपुरीषाऽस्थिपूरितेऽत्र कलेवरे ।
विनश्वरे विहायाऽऽस्थां यशः पालय मित्र मे ॥ ४७ ॥

अ०—मित्र ! मांसमूत्रपुरीषाऽस्थिपूरिते विनश्वरे अत्र कलेवरे आस्थां विहाय, मे यशः पालय । व्या०—हे मित्र ! = हे सखे !, मांसं च = पिशितञ्च-मूत्रं च पुरीषं च अस्थि च तैः पूरितं पूर्णं तस्मिन्, विनश्वरे=नाशशीले, अत्र=अस्मिन्, कलेवरे=देहे आस्थां=ममताम् आदरम्, विहाय=परित्यज्य, मे=मम, यशः=स्वानुजीविरक्षणात्मिकां कीर्तिम्, पालय=रक्ष । मांसमूत्रपुरीषाऽस्थिनिर्मितेऽत्रेति पाठान्तरम् ।

भा०—हे मित्र ! मांस, मूत्र, मल, हड्डियाँ इन सबसे भरे हुए इस क्षणिक शरीर में ममता का त्याग कर मेरे शरणागतरक्षणरूप यश का रक्षण करो ॥ ४७ ॥

अपरञ्च पश्य—यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना ।
यशः कायेन लभ्येत तन्न लब्धं भवेन्नु किम् ॥ ४८ ॥

अ०—यदि अनित्येन मलवाहिना कायेन नित्यं निर्मलं यशः लभ्येत, नु तत् किं लब्धं न भवेत् ? व्या०—यदि=चेत्, न नित्यम् अनित्यं तेन=विनाशिना, मलानि वहतीति मलवाही, तेन=मूत्रपुरीषादिपूर्णेनाऽशुद्धेन, कायेन=शरीरेण नित्यम्=अविनाशि, ध्रुवम्, निर्मलं=विशुद्धम्, यशः=कीर्तिः, लभ्येत=जनैः प्राप्येत, 'नु पृच्छायां विकल्पे च' इत्यमरः । नु=भोः हिरण्यक ! तत्=तर्हि, किं वस्तु, न लब्धं=जनैः कः पदार्थो न प्राप्तः, अर्थात् सर्वोऽपि लब्ध इति ।

भा०—अगर अनित्य तथा मलवाही अशुद्ध शरीर से नित्य और विशुद्ध यश मिले, तो क्या नहीं मिला अर्थात् सब कुछ मिला ॥ ४८ ॥

यतः—शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।
शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ॥ ४९ ॥

अ०—शरीरस्य गुणानाञ्च अन्तरम् अत्यन्तं दूरं (भवति), शरीरं क्षणविध्वंसि (भवति), गुणाः कल्पान्तस्थायिनः (भवन्ति) । व्या०—शरीरस्य=कायस्य, गुणानां=धर्मज्ञानवैराग्यभक्तियशउदयादीनाञ्च, अन्तरं=प्रभेदः विरूपता, अत्यन्तम्=अतिशयेन, दूरम्=अधिकम्, महदन्तरमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—शरीरमिति । शरीरं=कायः, क्षणविध्वंसि=क्षणेन अकस्माद् विध्वंसते नश्यति, क्षणभङ्गुरमित्यर्थः । धर्मादयो गुणास्तु कल्पान्तस्थायिनः=कल्पस्य महाप्रलयस्य अन्तः शेषस्तं यावत् तिष्ठन्ति इति कल्पान्तस्थायिनः, महाप्रलयपर्यन्तं स्थितिमन्त इत्यर्थः ।

भा०—शरीर और गुणों में महान् विभेद है, क्योंकि शरीर तो अकस्मात् क्षणमात्र में नष्ट होने योग्य है और धर्मादि गुण तो महाकल्पपर्यन्त स्थिर रहनेवाले हैं ॥ ४९ ॥

इत्याकर्ण्य हिरण्यकः प्रहृष्टमनाः पुलकितः सन् अब्रवीत्—'साधु मित्र ! साधु, अनेनाऽऽश्रितवात्सल्येन त्रैलोक्यस्याऽपि प्रभुत्वं त्वयि युज्यते' । एवमुक्त्वा तेन सर्वेषां कपोतानां बन्धनानि छिन्नानि । ततो हिरण्यकः सर्वान् सादरं सम्पूज्य आह—सखे चित्रग्रीव ! सर्वथाऽत्र जालबन्धनविधौ सति दोषमाशङ्क्य आत्मनि अवज्ञा न कर्तव्या ।

व्या०—हिरण्यकः, इति=चित्रग्रीवस्य इत्येवं वचनम्, आकर्ण्य, प्रहृष्टमनाः=प्रहृष्टं सन्तुष्टं मनो यस्य सः तादृशः, अत एव च पुलकितः=पुलकाः रोमाञ्चाः सञ्जाता अस्येति पुलकितः रोमाञ्चगात्रः सन्, अब्रवीत्, हे मित्र ! साधु साधु=त्वया शोभनमुच्यते, अनेन आश्रितवात्सल्येन=आश्रितेषु वात्सल्यं स्नेहाऽतिशयस्तेन, त्रैलोक्यस्याऽपि=त्रयाणां लोकानां समाहारः, त्रिलोकी, (समाहारद्विगुः ईप् च) त्रिलोकी एव त्रैलोक्यं तस्य अपि, प्रभुत्वं=स्वामित्वम्, त्वयि=भवति, युज्यते=युक्तं भवति, तेन=हिरण्यकेन, एवमुक्त्वा=इत्येवं प्रशंसावाक्यमभिधाय, सर्वेषां कपोतानां, बन्धनानि=पाशाः, छिन्नानि=विदारितानि, ततो हिरण्यकः सर्वान्=अशेषान् कपोतान्, सादरम्=आदरेण सहितं यथा स्यात् तथा, सम्पूज्य=सम्यक् पूजयित्वा, आह=उक्तवान्, सखे ! चित्रग्रीव ! अत्र=एतस्मिन्, जालबन्धनविधौ सति=जालेन बन्धनं तस्य विधिः भवनम्, तस्मिन् सति, दोषं=स्वस्य अविमृश्यकारितारूपमपराधम्, आशङ्क्य=विचिन्त्य, आत्मनि=स्वस्मिन्, अवज्ञा=स्वस्याऽनादरः, न कर्तव्या त्वया इति ।

भा०—चित्रग्रीव का वचन सुनकर हिरण्यक आनन्दित और पुलकित होकर बोला—हे मित्र चित्रग्रीव ! तुमने ठीक कहा, आश्रितों पर इस प्रकार के वात्सल्य से तुम्हारे में त्रिलोकी के प्रभुत्व की योग्यता है, ऐसा कहकर उस हिरण्यक ने सब कबूतरों के बन्धनों को काट डाला । उसके बाद हिरण्यक आदरपूर्वक सब कबूतरों की पूजा करके बोला—मित्र चित्रग्रीव ! इस जाल के बन्धन में अपने अविचार्यकारितारूप अपराध को मानकर आत्मा के प्रति तिरस्कारबुद्धि नहीं करना ।

यतः—योऽधिकाद् योजनशतात् पश्यतीहामिषं खगः ।
स एव प्राप्तकालस्तु पाशबन्धं न पश्यति ॥ ५० ॥

अ०—इह यः खगः योजनशतात् अधिकाद् आमिषं पश्यति, स एव प्राप्तकालस्तु

पाशबन्धं न पश्यति। व्या०—इह=अस्मिन् लोके, यः खगः—खे = आकाशे गच्छति इति खगः = श्येनपक्षी, योजनशतात् = योजनानां शतं तस्मात्, अधिकात्=अधिकदूरात्, शताऽधिकयोजनमपि दूरे स्थितमपि इत्यर्थः। आमिषं=भक्ष्यं मांसादिकम्, पश्यति = अवलोकयति, किन्तु स एव श्येनः, प्राप्तकालस्तु = प्राप्तः प्रत्यासन्नः कालः (मृत्युः) अन्तको यस्य सः तादृशः सन्, तु = पुनः, पाशस्य बन्धस्तम् = व्याधविस्तीर्णजालम्, न पश्यति = नाऽवलोकयतीति।

भा०—इस जगत् में श्येन (बाज) पक्षी सौ योजन पर की दूरी से भी भक्ष्य पदार्थ मांसादि को देखता है, किन्तु जब उसकी मृत्यु निकट आती है तब वह सामने स्थित जाल को भी नहीं देख सकता ॥ ५० ॥

अपरञ्च—शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनम्।
मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां विधिरहो बलवानिति मे मतिः॥

अ०—शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनं च मतिमतां दरिद्रतां विलोक्य मे मतिः (भवति) 'अहो! विधिः बलवान्' इति।

व्या०—शशः चिह्नरूपः अस्ति यस्य इति शशी चन्द्रमाः दिवाकरः सूर्यस्तयोः, ग्रहपीडनम् ग्रहेण=राहुणा पीडनम्=ग्रसनम्। गजभुजङ्गमयोः = गजः हस्ती भुजङ्गमः = सर्पस्तयोरपि = लीलया बहुप्राणिनाशसमर्थयोरपि तयोः बन्धनं= शृङ्खलेन मन्त्रादिना च संयमनम्। मतिमतां—मतिः=आगामिगोचरा धीः अस्ति एषामिति मतिमन्तस्तेषां = विदुषामित्यर्थः। दरिद्रस्य भावः दरिद्रता ताम् = अकिञ्चनतां च विलोक्य = दृष्ट्वा, स्थितस्य, मे = मम, मतिः = धीः, अहो! = आश्चर्ये, विधिः = दैवम्, बलवान् = प्रबलः सर्वनियामकम्, इति = इत्याकारिका, भवति। द्रुतविलम्बितवृत्तम्।

भा०—चन्द्र तथा सूर्य को भी ग्रह (राहु) कृत पीड़ा देखकर, हाथी तथा साँप को शृङ्खला तथा मन्त्रों से बन्धन देखकर और विद्वान् होने पर भी दरिद्रता देखकर—मुझे निश्चय होता है कि-सबका प्रारब्ध (भाग्य) बलवान् है ॥ ५१ ॥

अन्यच्च—व्योमैकान्तविहारिणोऽपि विहगाः सम्प्राप्नुवन्त्यापदं
बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलान्मत्स्याः समुद्रादपि।
दुर्नीतं किमिहाऽस्ति किं सुचरितं कः स्थानलाभे गुणः
कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ ५२ ॥

अ०—व्योमैकान्तविहारिणः अपि विहगाः आपदं सम्प्राप्नुवन्ति, निपुणैः अगाधसलिलात् समुद्राद् अपि मत्स्याः बध्यन्ते। इह किं दुर्नीतम् अस्ति? किं सुचरितम्? स्थानलाभे कः गुणः (अस्ति)? हि व्यसनप्रसारितकरः कालः दूरादपि गृह्णाति। व्या०—व्योम्नः=गगनस्य एकान्तः एकः अन्तः उपरिभागस्तस्मिन्

विहरन्ति इति व्योमैकान्तविहारिणः = गगनगामिन इत्यर्थः। तादृशा अपि विहगाः=पक्षिणः, आपदं=विपत्तिपाशबन्धनादिरूपाम्, सम्प्राप्नुवन्ति=अधिगच्छन्ति। निपुणैः = मत्स्यवधनिष्णातैः, अगाधसलिलात्—अगाधानि=अतलस्पर्शानि सलिलानि=जलानि यस्मिन् सः तस्मात् = तादृशादपि समुद्रात्=पारावारात्, मत्स्याः= मीनाः, बध्यन्ते=ध्रियन्ते। इह = अत्र संसारे, किं दुर्नीतं = किं दुश्चरितम् अस्ति, (किं प्रश्ने)। किं च सुचरितं = सुनीतिः अस्ति? स्थानलाभे = स्थानस्य निष्पाशप्रदेशस्य लाभः प्राप्तिः तस्मिन् सति, वा कः गुणः अस्ति? हि = यस्मात्, व्यसनप्रसारितकरः—व्यसने विपदि प्रसारितौ विस्तारितौ करौ हस्तौ येन सः तादृशः, कालः = मृत्युः, दूरादपि, गृह्णाति = स्वग्रासतां प्रापयति।

भा०—केवल आकाश में विहार करने वाले निरपराध पक्षी भी आपत्तियों को पाते हैं, धीवर लोग अगाध समुद्र से भी निरपराध मत्स्यों को पकड़ लेते हैं, तो फिर इस जगत् में क्या सुनीति और क्या दुर्नीति! दोनों में कुछ भेद मालूम नहीं पड़ता और उत्तमस्थान मिलने पर भी क्या लाभ है? क्योंकि काल (मृत्यु) विपत्ति रूप हाथों को फैलाकर दूर से ही सबको पकड़ लेता है ॥ ५२ ॥

इति प्रबोध्य आतिथ्यं कृत्वा आलिङ्ग्य च तेन संप्रेषितश्चित्रग्रीवोऽपि सपरिवारो यथेष्टदेशान् ययौ, हिरण्यकोऽपि स्वविवरं प्रविष्टः।

व्या०—इति=इत्थम्, तेन हिरण्यकेन, प्रबोध्य=आश्वासनं विधाय, आतिथ्यं = न तिष्ठति भोजनादिकम् एकस्थले इति अतिथिः, तस्य सेवा आतिथ्यम्, कृत्वा = विधाय, आलिङ्ग्य = आश्लिष्य, सम्प्रेषितः = विसृष्टः, चित्रग्रीवनामा कपोताऽधिपः, परिवारेण सहितः सपरिवारः, यथेष्टदेशान्=स्वाभिमतप्रदेशान् प्रति, ययौ=जगाम, हिरण्यकनामा मूषिकराजोऽपि स्वस्य विवरं स्वविवरम्, प्रविष्टः।

भा०—हिरण्यक ने ऐसी सान्त्वना देकर और अतिथिसत्कार करके आलिङ्गन (परस्पर मिल) कर चित्रग्रीव को विदा किया, चित्रग्रीव अपने परिवार के साथ स्वेच्छित देशों के प्रति गया, हिरण्यक भी अपने बिल में घुस गया।

यानि कानि च मित्राणि कर्तव्यानि शतानि च।
पश्य मूषिकमित्रेण कपोता मुक्तबन्धनाः ॥ ५३ ॥

अ०—(जनेन) यानि कानि शतानि मित्राणि च कर्तव्यानि, कपोताः मूषिकमित्रेण मुक्तबन्धनाः, (बभूवुः) पश्य। व्या०—यानि कानि च=यादृशानि तादृशानि नीचानि महान्ति वा, शतानि=बहुशतसङ्ख्याकानि, मित्राणि=सखायः, कर्तव्यानि = जनैः विधेयानि। कपोताः=विहगाः पारावताः, मूषिक एव मित्रं तेन=क्षुद्रेण उन्दुरुमित्रेण, मुक्तबन्धनाः=मुक्तं छिन्नं जालस्य बन्धनं येषान्ते, तादृशाः, बभूवुः, पश्य=तदेतद् अवलोकय।

भा०—छोटे या बड़े बहुत से मित्र करने चाहिये, क्योंकि देखिये सब कबूतर चूहारूप मित्र से भी बन्धन से मुक्त हो गये ॥ ५३ ॥

अथ लघुपतनकनामा काकः सर्ववृत्तान्तदर्शी साश्चर्यम् इदमाह—'अहो हिरण्यक ! श्लाघ्योऽसि, अतोऽहमपि त्वया सह मैत्रीं कर्त्तुमिच्छामि, अतस्त्वं मां मैत्र्येणाऽनुग्रहीतुमर्हसि' एतच्छ्रुत्वा हिरण्यकोऽपि विवराऽभ्यन्तरादाह—'कस्त्वम्' ? स ब्रूते-लघुपतनकनामा वायसोऽहम् । हिरण्यको विहस्याऽऽह—का त्वया सह मैत्री ?

व्या०—अथ=अनन्तरम्, सर्ववृत्तान्तदर्शी=सर्वं च तत् वृत्तान्तं च सर्ववृत्तान्तं तत् पश्यति इति सर्ववृत्तान्तदर्शी-चित्रग्रीवहिरण्यकयोर्जालमोचनरूपवृत्तान्तं प्रत्यक्षीकुर्वन्, 'लघुपतनक'नामा काकः=वायसः, साश्चर्यम्=आश्चर्येण सहितं यथा स्यात् तथा, इदं=वक्ष्यमाणवचनम्, आह=उक्तवान्, अहो ! (आश्चर्यद्योतकमव्ययम्)। हे हिरण्यक ! त्वं श्लाघ्यः=प्रशंसनीयः, असि=भवसि। अतः=अस्मात् हेतोः, अहम् (वायसः) अपि, त्वया (हिरण्यकेन) सह, मैत्रीं=सौहार्दं बन्धुत्वम्, कर्तुम् इच्छामि=वाञ्छामि । अतः=अस्मात् हेतोः, त्वं=भवान्, माम् (वायसमपि), मैत्र्येण=मित्रभावेन, अनुग्रहीतुम्=अनुग्रहं कर्तुम्, अर्हसि=योग्योऽसि, मां मित्रं कृत्वा कृतकृत्यं कुरु इति भावः । हिरण्यकः (उन्दुरुः) अपि, एतत्=काकोक्तम्, श्रुत्वा=सम्यगाकर्ण्य, विवरस्य अभ्यन्तरम्, तस्मात्=विवरमध्यत एव, आह=उक्तवान्, त्वं=भवान् कः=नाम्ना जात्या च को व्यक्तिविशेषः असि ? सः वायसः, ब्रूते=कथयति, अहम् 'लघुपतनक'नामा वायसः=काकजातीयः अस्मि । तदा हिरण्यकः, विहस्य=हास्यं कृत्वा, आह=उवाच, त्वया (काकेन) सह, मैत्री=मित्रता, का ?=किंरूपा स्यात् ? दुष्टेन वायसेन सह मैत्री न युक्तेत्यर्थः ।

भा०—उसके बाद सब वृत्तान्त को देखने वाला लघुपतनक नामक कौवा आश्चर्यपूर्वक इस प्रकार बोला—'हे मित्र हिरण्यक !' तुम प्रशंसा के योग्य (श्रेष्ठ व्यक्ति) हो, इसलिये मैं भी तुमसे मैत्री करना चाहता हूँ, मित्रता से मुझको अनुगृहीत करो । हिरण्यक (चूहा) भी ऐसा सुनकर बिल के भीतर से ही बोला—'तू कौन है ?' काक बोला—'मैं लघुपतनक नाम का कौवा हूँ ।' तब हिरण्यक हँस कर बोला—'तुम्हारे साथ मित्रता कैसी ?'

यतः—यद् येन युज्यते लोके बुधस्तत् तेन योजयेत् ।
अहमन्नं भवान् भोक्ता कथं प्रीतिर्भविष्यति ॥ ५४ ॥

अ०—लोके येन यत् युज्यते, बुधः तत् तेन सह योजयेत्, अहम् अन्नम् (अस्मि) भवान् भोक्ता (अस्ति), प्रीतिः कथं भविष्यति ? व्या०—लोके=संसारे, येन व्यक्तिविशेषेण सह, यत्=यो व्यक्तिविशेषः, युज्यते=योजयितुं युक्तो भवति, बुधः=धीमान् जनः, तत्=व्यक्तिविशेषं, तेन=योग्यव्यक्तिविशेषेण सह, योजयेत्=

अहं मूषिकः, अन्नं=काकस्य भक्ष्यम् अस्मि, भवान्=च काकः, मम मूषिकस्य भोक्ता=अत्ता अस्ति । तथा च आवयोः, भक्ष्यभक्षकयोः, प्रीतिः=सौहार्दं, कथं केन प्रकारेण, भविष्यति=सम्पत्स्यते ?-न कथमपीत्यर्थः ।

भा०—संसार में जो जिसके साथ जोड़ने योग्य होता है, बुद्धिमान् जन उसी के साथ उसको जोड़ता है । मैं (चूहा) तेरा (काक का) खाद्य (भोजन) हूँ और तू (काक) मुझको (चूहे को) खाने वाला है । तब कैसे प्रीति हो सकती है, अर्थात् नहीं हो सकती ॥५४॥

अपरञ्च—भक्ष्यभक्षकयोः प्रीतिर्विपत्तेः कारणं मतम् ।
शृगालात् पाशबद्धोऽसौ मृगः काकेन रक्षितः ॥५५॥

अ०—भक्ष्यभक्षकयोः प्रीतिः विपत्तेः कारणं मतम्, (भवति) शृगालात् पाशबद्ध असौ मृगः काकेन रक्षितः । व्या०—भक्षितुं योग्यः भक्ष्यः, भक्ष्यश्च भक्षकश्च तयोः=खाद्यखादकयोः, प्रीतिः सौहार्दं, कदाचित् अवश्यम्, आपत्तेः=आकस्मिकविनाशस्य, कारणं=निमित्तम् असाधारणहेतुः, मतं=विदुषां सम्मतमस्तीति । विपत्तेरेव (कारणमिति पाठान्तरम्) तथा हि—शृगालात्=भक्षककपटमित्रात् जम्बुकात् पाशेन जालेन बद्धः नियमितः, असौ=अयोग्यमित्रभावदृष्टान्ततया स्मरणविषयीभूतः, मृगः=भक्ष्यनिष्कपटहरिणः, काकेन=केनचित् वायसेन बन्धुरूपेण, रक्षितः=पाशादुन्मोचितः ।

भा०—भक्ष्य और भक्षक इन दोनों की प्रीति विपत्ति में हेतु बन जाती है, जैसे मित्र शृगाल द्वारा जाल में फँसाये गये मृग को कौआ ने बचाया ॥ ५५ ॥

वायसोऽब्रवीत्—कथमेतत् ? हिरण्यकः कथयति—

भा०—लघुपतनक नाम का कौवा बोला—'शृगाल द्वारा फँसाये गये मृग को काक ने मुक्त किया' यह कथा किस प्रकार है । हिरण्यक कहता है—

कथा २

अस्ति मगधदेशे चम्पकवती नाम अरण्यानी । तस्यां चिरात् महता स्नेहेन मृगकाकौ निवसतः । स च मृगः स्वेच्छया भ्राम्यन् हृष्टपुष्टाङ्गः केनचित् शृगालेनाऽवलोकितः । तं दृष्ट्वा शृगालोऽचिन्तयत्—आः ! कथमेतन्मांसं सुललितं भक्षयामि ? भवतु, विश्वासं तावदुत्पादयामि इत्यालोच्य उपसृत्याऽब्रवीत्—'मित्र ! कुशलं ते ?' मृगेणोक्तम्—'कस्त्वम्' ? स ब्रूते—'क्षुद्रबुद्धिनामा जम्बुकोऽहम् । अत्राऽरण्ये बन्धुहीनो मृतवत् एकाकी निवसामि, इदानीं त्वां मित्रमासाद्य पुनः सबन्धुर्जीवलोकं प्रविष्टोऽस्मि, अधुना तवाऽनुचरेण मया सर्वथा भवितव्यमिति' । मृगेणोक्तम्—'एवमस्तु' ।